

**FREGE’NİN MATEMATİK FELSEFESİNİN HUSSERL
FENOMENOLOJİSİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**
*Evaluation of The Frege’s Philosophy of Mathematics in Terms of Husserl’s
Phenomenology*

Diler Ezgi Tarhan*

ÖZET

Bu çalışmayla yapılmak istenen matematiğin temelleri ve nesnel bilginin olanağını soruşturan 20.yy matematik felsefesini; bilen ile bilinen arasındaki ilişkiyi, şeylerin kendilerine geri dönmek suretiyle eidetik bir düzlemde açıklayan 20.yy fenomenolojisi açısından ele almaktır. Bu amaçla özellikle, neredeyse 20.yy’ın tüm matematik anlayışlarının seyrini belirlemiş olan Frege ile 20.yy fenomenolojisinin kurucusu olan Husserl ekseninde geliştirilecek olan soruşturmada, matematiğin temelleri ve nesnel bilginin kökeni tartışması fenomenolojiyle bağlantısı içinde, özellikle ‘anlam sorunu’ bakımından sorgulanacaktır.

Çalışmanın genelinde, çok şey yazıp az şey söylemekten kaçınılacak, referanslar parlatılarak sözüme ona akademik yetkinlik ve sözde araştırmacılıkla biçimsel bir zenginlik kaygısı güdülmeyecektir. Zaten zor anlaşılır iki filozof olan Frege ve Husserl adına bir şeyler söyleyebilmek ancak sistematik bir düşünme ve anlaşılır bir üslupla mümkün olabilmektedir. Bundan dolayı anlaşılması güç alıntılarla süslenmiş bir çalışmadan ziyade, sade ve akıcı bir metinle amaçlanan içerik tartışılacaktır. Temel gayemiz, birbirinden kopuk ve hatta birçok açıdan tezat görülen fenomenoloji geleneği ile matematik felsefesi geleneği arasındaki uzlaşmaz farklılıkları, birbirlerine itki sunmuş yapıcı zıtlıklar olarak yorumlamaktır. Zira felsefe tarihinde aralarında çatışma ve karşıtlık barınan savlar, uyum ve benzerlik taşıyanlardan çok daha fazla birbirleriyle ilişiktirler. Siyahın griyle değil, her daim beyazla birlikte anılması gibi...

Anahtar Kelimeler: Frege, matematik felsefesi, Husserl, fenomenoloji, anlam sorunu.

* İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü Doktora Öğrencisi. E-mail: dilertarhan@gmail.com

ABSTRACT

What is wanted to be achieved with this study; is to tackle 20th century philosophy of mathematics which questions the foundations of mathematics and possibility of the objective knowledge; the relationship between the one who knows and the one who has been known, by the perspective of 20th century phenomenology that explains things on an eidetic surface for only to return themselves back again. Specially for this purpose, the disquisition which will be developed around the Frege who set the course for the all understanding of mathematics in the 20th century and the Husserl who is the creator of the 20th century phenomenology, will question the foundations of the mathematics and the discussion of the origins of objective knowledge in relation with the phenomenology, specially in terms of 'meaning problem'.

Generally in the study, "writing too much but not saying much" will be avoided, a formal substance with an alleged investigation and slicking the references for a so-called academic efficiency won't be concerned. Being able to say something about Frege and Husserl, who are the two already hard to understand philosophers, is only possible with using an understandable tone and systematical thinking. Because of this, rather than a study garnished with hard to understand quotations, the objective context will be discussed with a plain and fluent text. Our main goal is to interpret the uncompromising differences between the custom of the mathematics philosophy and the asunder, and in many ways oxymoronic, customs of the phenomenology, as like they are constructive contrasts that presented each others impulsion. Likewise, in the history of philosophy, arguments that has some conflicts and contrasts between them are much more related to each other than those which has similarities. Just like not mentioning black with grey but always mentioning with white...

Key Words: Frege, mathematics Philosophy, Husserl, phenomenology, meaning problem.

MATEMATİKTE TEMELLENDİRME KRİZİ VE FORMEL MANTIK DİLİNİN BENİMSENMESİ

19.yy'ın ikinci yarısından itibaren bilim ve felsefe camiasında vuku bulan kimi gelişmeler, matematiğin ve genel olarak bilimlerin kesinlikli yapısına dair derin şüpheler uyanmasına ve bilimsel nesnellüğün temellerinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu gelişmelerden en önemlileri; Euklidesçi olmayan geometrilerin ortaya çıkmasıyla yerleşik Kantçı anlayışın sarsılması ve Cantorcu kümeler teorisinde ortaya çıkardığı mantıksal çelişkilerin aşılamamasıdır. Bu gelişmelere bağlı olarak bilimlerin, özellikle de matematiğin apriori ve aksiyomatik temellerine duyulan güven sarsılmıştır.

20.yy başındaki matematik felsefeleri; matematiğin konusu, nesnesi ve nesnelere arasındaki ilişkileri açıklamaya yönelik çabalarında doğal dilin anlam belirsizliklerine yol açan muğlak yapısını bir engel olarak karşılarında bulmuşlardır. Bu sıkıntının giderilmesini, matematiğin temellerinin sorgulanması ve sağlam dayanaklar üzerinde yeniden temellendirilmesi için zaruri gören düşünürler; matematiğin temellerine dair araştırmanın ancak formel bir dil üzerinden; nesnellik zemininde kalınarak gerçekleştirilebileceğini fark etmişlerdir. Yani matematiğin alanı ve nesnelere dair açık ve güvenilir tanımlar yapılabilmesi için, matematiğin nesnellüğünün garantörü olacak formel bir dilin benimsenmesi zorunlu görülmüştür. Böylece matematik; olgusal, sezgisel ve metafizik unsurlardan arındırılmış formel bir dil üzerinden kendi apriori anlam temellerini kuracak ve nesnellüğün dildeki olanaklarını, mantık yardımıyla araştırılacaktır.

Peano, Frege ve Russell tarafından mantıksallaştırılan aritmetik, felsefi gelenek içinde mantıkcılıktan başka, matematiğin temellerine dair görüş bildiren sezgicilik, biçimcilik, inşacılık vb. yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca 20.yy fenomenolojisi bağlamında matematiğin ve tüm bilimlerin sağlam zemini olarak kesinlikli bir felsefeye ulaşılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla matematiğin temeller krizinin hem çeşitli matematiksel kuramların ortaya çıkmasına vesile olarak matematik felsefesinin zenginleşmesine, hem bilimin ve bilginin olanağının dil üzerinden mantıksal bir soruşturmasına, hem de bilimlere kesinlikli bir temel teşkil edecek evrensel felsefe idealinin dirilmesine yol açtığı söylenebilir. Bunların yanı sıra matematiğin nesnelere dair nesnelere dair sorgulama, matematiksel idealitelerin temsilleri ile imledikleri nesne arasındaki ilişkinin sorgulanması açısından verimli bir fenomenolojik tartışmaya yol açmış; söz konusu ayrım, Husserlci fenomenolojiden başka, mantıkcı pozitivism ve analitik felsefe çatısı altında da 'anlam sorunu' bağlamında ele alınmıştır. Çalışmamızın konusu, işte tam da bu noktada, mantık-matematik nezdinde tüm bilimlere bağlayıcı bir nesnellüğün dil üzerinden yapılandırılıp yapılandırılmayacağı ve bununla birlikte anlam sorununun dilin ontolojik zemininde matematik ve fenomenoloji açısından değerlendirilmesi üzerinde şekillenmektedir.

17.yy'da Leibniz tarafından önerilen ve evrensel bir felsefenin teminatı olacağına inanılan 'lingua characteristica' ülküsünü 19.yy sonunda, modern sembolik mantığı kurarak gerçekleştiren Frege, kurduğu formel mantık dili vasıtasıyla, daha önce Leibniz ve Boole tarafından reforme edilmiş olan eski mantığı tamamen aşmış ve nesnel bilgiye dayanak sunan yetkin bir sembolik dili mantığın hizmetine sunmuştur. "Aslında, oluşturmak istediğim, yalnızca 'calculus ratiocinator' değil, Leibnizci 'lingua characterica' idi"¹ diyerek salt matematiksel işlem ve hesaplamaların mantık terimleriyle karşılaşılması talebini değil, ayrıca da evrensel bir matematik diline ulaşma arzusunu dile getiren Frege, *Begriffsschrift*'te geliştirdiği formel dil ile, "sözcüğün insan ruhu üzerindeki hakimiyetini yok etmeyi"² hedeflemiş ve 20.yy felsefe tarihinin seyri belirleyecek matematiksel tahlillerde bulunmuştur. Frege'ye göre Leibnizci 'calculus philosophicus' veya 'calculus ratiocinator' düşüncesi muazzamdır ve şayet "bu denli büyük bir hedefe tek seferde ulaşamıyorsa bu, adım adım elde edilemeyeceği anlamına gelmemektedir."³ Bu bağlamda Frege şöyle demektedir:

"Bu kavramsal yazı tam olarak bu ihtiyaçtan doğmuştur. İlk olarak, bir yaklaşımın doğruluğunu en düzgün biçimde kontrol etmeli ve kökeninin araştırılabilmesi için fark ettirmeden ortaya çıkan her koşulu ele almalıdır. Bu yüzden sonuç için anlam ifade etmeyen her ifadeden vazgeçilmiştir. Benim için önemli olan her şeyi §3 *Kavramsal İçerik* (*begriffliche Inhalt*) bölümünde ele aldım."⁴

Boole'un mantığı matematikselleştirme çabasını ters yönde geliştirerek matematiği mantıksallaştırmış olan Frege, bilimsel nesnellüğün dil üzerinden araştırılması hususunda 'mantıkçı pozitivizm' ile 'analitik felsefe' üzerinde; dildeki nesnellik arayışının yol açtığı anlam sorununun araştırılması hususunda ise 'fenomenoloji' üzerinde etkili olmuştur. Özetle Frege, modern sembolik mantık dilinin kurulmasının mimarı olarak kendisinden önceki felsefi-matematiksel düşünce mirasını yüklenmiş ve onunla hesaplaşmak suretiyle formel- kavramsal bir mantık dili tesis etmiştir. Şimdi Frege'yi önceleyen bu düşünsel mirasın taşıyıcısı olan belli başlı isimlere biraz değinerek sembolik mantığı önceleyen tarihsel bağlam hakkında fikir sahibi olalım.

¹ Frege, Gottlob, *"Begriffsschrift"*, *"Über den Zweck der Begriffsschrift"*, Hildseim, Geroge Olms, 1964, s.98.

² *A.g.e.*, 'Önsöz', s.XII.

³ *A.g.e.*, 'Önsöz', s.XI.

⁴ *A.g.e.*, 'Önsöz', s.X.

FREGE İLE HUSSERLİ ÖNCELEYEN FELSEFE VE MATEMATİK DÜNYASI

1880’lerde Yeni Kantçılık tarafından savunulan sentetik apriori nitelikteki aritmetik ve geometrik önermeler kabulü, Kant karşıtı düşünürler tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmıştır, çünkü Kant karşıtı düşünürlere göre aritmetiğin ‘görü’ye dayandırılması, nesnellik iddiasında olan bir bilim olarak aritmetiğin kesinlikli yapısına aykırıdır. Ayrıca “Kant’ın görüşüne göre, her ne kadar zihinden bağımsız bir ‘kendinde-şey’ler dünyası varsa da insanlar bunların bilgisine hiçbir zaman ulaşamaz; çünkü tüm bilgiler zorunlu olarak deneyimde verilmiş olana bağlı olmak durumundadır ve zihin tarafından belirli bir şekilde yorumlanırlar.”⁵ Ancak bununla birlikte “Kant için kendinde-şeyleri, yani asla bilinemez olanı dile getirmek kaçınılmazdır. Çünkü kendinde şey, bilginin nesnel olmayan, ama göz ardı edilemeyecek temelini gösteren şeydir... İster dile getirilebilir olsun, isterse dile getirilemez olsun, insan düşüncesi en sonunda gelip ‘kendinde-şey’e dayanıp kalır.”⁶ Kant ile hesaplaşılan bu dönemde Kantçı kuramın kritik edilen bir diğer yanı, Kantçı ‘görü’ ile ilgilidir: “Kantçı kuramın en radikal eleştirmenlerinden Bolzano’ya göre, Kant’ın aritmetiğin kökenine yerleştirdiği ‘görü’; uzam-zaman koordinatlarında gerçekleşen empirik bir deneyim olması sebebiyle bilimsel bir kurama kaynaklık edemez. ‘Duyusal görü, ya saf görüdür (uzay ve zaman) ya da duyumlama yoluyla uzay ve zamanda fiili gerçek [wirklich] olarak dolaysızca tasarımılanan empirik görüdür.”⁷ Dolayısıyla görüldüğü üzere Frege ile Husserl’i önceleyen dönemde felsefe dünyası, Kant’ın sentetik-apriori aritmetik ve geometrik önermeler kabulü, asla bilinmeyecek gizemli ‘numen’ler kabulü ve empirik görü kabulü olmak üzere üç temel noktada Kant felsefesiyle derin bir hesaplaşma içine girmiştir.

Kant’a göre mantıkta “Aristoteles’ten beri ne geri ne de ileri bir adım atılabilmektedir.”⁸ Oysa özne ile yüklem arasındaki ilişki, her daim dış dünyayla bağlantısı olan bir ilişkidir ve muhakkak “anlambilimsel bir anlayışa bağlıdır.”⁹ Çalışmamızın tam da Husserl gözünden Fregeci aritmetik felsefesini yorumlamak arzusundaki amacı, bu anlambilimsel çatıya sırtını yaslamaktadır. Nitekim mantığın dilde ve yargıda özne ile nesne arasındaki ilişkiyi soruşturması, Aristoteles’in dediği gibi illa ki anlam temellerine dönülerek saptanmak durumundadır. Böylece artık matematik felsefesi sahasından semantik bir düzleme evrilen ve bu vesileyle de Husserl ile aynı potada ele alabileceği-

⁵ Cottingham, John, “Akılcılık”, Çev.:Bülent Gözkan, Doruk yay., 2003, s.105.

⁶ Altuğ, Taylan, “Modern Felsefede Metafiziğin Elenmesi”, Etik yay., 2004, s.33.

⁷ Güven, Özgüç, “Kant, Bolzano ve Frege’de Yargıların Temellendirilmesi ve Apriorilik Sorunu”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı - Doktora Tezi, İstanbul 2012, s.30. Online: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

⁸ Kant, Immanuel: “Kritik der Vernunft”, 1.ve 2.oriijinal baskıdan sonra. Ed.Jens Timmermann, Hamburg, Meiner, 1998, s. B-VIII.

⁹ Tugendhat, Ernst; Wolf, Ursula: “Logisch-semantische Propädeutik.” Stuttgart, Reclam, 1922, s.79.

miz bir ortak zemine ulaşan konumuza girmeden evvel, görünüş-hakikat, anlam-gönderim, kendinde olmaklık-temsil olmaklık gibi ayrımlara ışık tutuması için semantik kuyuda el fenerimiz olacak bir kavramın, 'yönelimselliğin' kulağını çınlatalım.

Bolzano'ya göre matematiğin sağlam bir biçimde temellendirilmesi, ancak 'görü'den arındırılmış saf bir mantığın yardımıyla mümkün olabilir. Bu nedenle *Wissenschaftslehre*¹⁰ adlı kitabında mantık yasalarına, bizden bağımsız bir hakikat atfetmekle nesnel bilginin olanağını kurtaran filozof; bu görüşüyle 19.yy sonlarında tarih sahnesine çıkacak olan realist mantıkçılığın öncüsü olmuştur. Böylece 'kendinde tasarım'ın temsil ediliş tarzını, temsil etmekte olduğu kavramsal içerikten ayıran Bolzano; daha sonra Brentano ve Meinong tarafından geliştirilecek olan 'yönelimsellik' düşüncesinin ilk tohumlarını atmış, akabinde Frege ve Husserl felsefelerinde ortaya çıkacak olan – sırasıyla-'anlam-gönderim' ve 'noema-noesis' ayrımlarına esin kaynağı olmuştur.

"Mantıkta yer alan önceki pek çok yanlışın kaynağı, insanların bir yandan düşünölmüş doğruluklar (gedachte Wahrheiten) ve kendinde doğruluklar ile düşünölmüş tümceler ve düşünölmüş kavramlar arasında diğere yanda kendinde kavramlar ve kendinde tümceler arasında yeterince keskin ayrımlara yapmaya özen göstermemiş olmalarından kaynaklanır."¹¹

'Görü'den bağımsız bir bilgiye ulaşma denemesinde mümkün bilginin temeline 'kendinde tasarımlar'ı yerleştirecek semantiğin kurucusu olan Bolzano'yu, Boolecö simgelemi geliştiren ve gösterge-bilimin kurucusu olan Peirce izlemiş; hemen akabinde Frege'nin çağdaşı olarak Peano, Frege'nin sembolik diline göre daha kolay anlaşılır bir dil kurup onunla aritmetiğin mantıksal temellerini soruşturmuştur. Frege'ye gelinceye dek felsefenin seyrettiğı mantık-matematiksel sürecin fenomenolojik açıdan da yorumlanabilecek kilit isimleri olarak Bolzano, Peirce ve Peano'nun adını kısaca andıktan sonra, artık 20.yy matematik felsefesiyle sınırlandırılmış alanı bakımından konumuzun esas muhatabı olan Frege ve Husserl felsefelerine geçebiliriz.

FREGE'DE SAYAL SAYI KAVRAMININ MANTIKSAL ZEMİNİ VE BAĞLAMI

Bilimsel bilginin ve aritmetiğin nesnel temellerine, hiçbir zihinsel ya da duyuusal deneyime başvurmadan, salt kavramsal zeminde ulaşmak isteyen Frege, niceleyicileri kullanarak geliştirdiğı yüklemeler mantığı sayesinde önermelerin aksiyomatik hesabını geliştirmiş ve *Begriffsschrift*'te aritmetiğı, muğlak anlamlar içeren doğal dilden kurtarıp aksiyomatik tarzda formöle etmiştir. "Görünen o ki, en sağlam kanıtlama, tüm anlayışların temellendiğı yasalara odaklanan ve nesnelere özel niteliklerinden bağımsız, salt

¹⁰ Ayrıca bkz.: Bolzano, Bernard *Wissenschaftslehre*, Felix Meiner Verlag, Leipzig, 1929.

¹¹ Güven, Özgüç, *Kant, Bolzano ve Frege'de Yargıların Temellendirilmesi ve Apriorilik Sorunu*, s.88.

mantıksal olandır.”¹² Aritmetiğin nesnelere olarak sayılar ve analitik yapıdaki aritmetik önermeler, aritmetiğin bu kesinlikli yapısına paralel biçimde nesnel ve mantıksal açıdan açıklanmak zorundadırlar. Bu zorunluluk uyarınca aritmetiğin temellerini araştırırken doğruluk değerinden yoksun ‘tasarımları’ (Vorstellungen), diğer empirik ve metafizik unsurlarla birlikte sayının tanımından ve aritmetiğin alanından uzaklaştırmak isteyen Frege, bu amaca yönelik olarak sayıları, zihin ya da duyum kökenli olmayan ‘düşünce içerikleri’ olarak tanımlamıştır. “Frege’ye göre düşündüğümüz ve yargıda bulunduğu şeyin kendisinde hiçbir öznellik ya da psikolojik yön bulunmaz.”¹³

Böylece fiili gerçek bir nesneye ya da zihinsel bir tasarıma tekabül etmeyen, yalnızca nesnel olmak bakımından nesne olan sayılar, bizden bağımsız uzam-zaman dışı bir ‘düşünceler alemi’ne aittirler ve bizim tarafımızdan tümce bağlamında yakalanmaktadır. Dolayısıyla sayı tümceleri bağlamında yakalanan sayı nesnelere, tümcede onların yerinde duran ‘özel ad’ların (‘Eigennamen’) tümce bağlamındaki işlevlerinin çözümlenmesiyle elde edilirler. “Bir özel adın anlamını bilmek demek, bir nesneyi o adın gönderimi olarak teşhis edebilmek demektir.”¹⁴ Bundan dolayı Frege sayıyı, mantıksal bir nesne olarak tümce bağlamında yakalamakla, analitik aritmetik anlayışının bir getirisi olarak mantıksal çözümlenmeden faydalanmaktadır. Ancak bununla birlikte sayı nesnelere bizim tarafımızdan tam olarak nasıl yakalandığı, psikolojizme düşmeme ihtiyatlılığından ötürü Frege tarafından açıklanmadan bırakılmıştır. Bu nedenle yapılabilecek olan şey yalnızca, tümce bağlamında kalınarak sayıya nasıl ulaşılacağına gösterilmesidir.

Sayının elde edilmesi sürecinde, sayı nesnelere, onların dildeki karşılıkları olan sayı sözcükleri arasındaki nesnel ilişkiyi tümce bağlamında mantıksal olarak analiz etmek yolunu tutan filozof, bu yönüyle, anlam-gönderim ve tasarım arasında bir ayırım yapmış olup söz konusu ayırım bakımından fenomenolojiyi besleyen bir girişimde bulunmuştur. Zira şeylerin, kendilerini bize birçok farklı biçimde sunabilmelerine karşın hep aynı kalan bir özü işaret ettikleri, yahut şeylerin bize gösterdikleri yüzleri dışında başka yüzlerinin de olabileceği gibi görüşlerden hareketle ileri sürülmüş her tez, belli bir manada fenomenolojik olmak durumundadır. Her ne kadar Frege’nin matematik felsefesi, doğrudan fenomenolojik düzlemde değerlendirilemeye de, anlam-gönderim arasında çizilen sınır bakımından, fenomenolojinin bilen ile bilinen arasındaki ilişkiyi, bilinenin kendini sunma ve kendinde olma biçimleri bakımından ele alabilir; anlamın nasıl ve neye verilmekte olduğu üzerine düşünebiliriz. Fakat söz konusu sorunu, fenomenolojik açıdan değerlendirilmeye elverişli yönleri açısından ele almadan evvel, Frege’nin söylediklerini biraz daha açmalıyız.

¹² Frege, “*Begriffsschrift*”, Önsöz, s.IX.

¹³ Bell, David, “*Gottlob Frege*”, A Companion to Epistemology, Ed. Dancy, Jonathan ve Sosa, Ernest, Oxford-Blackwell, 1998, s.148.

¹⁴ Frege, Gottlob, “*Aritmetiğin Temelleri*”, Çev. Bülent Gözkan, YKY, 3. Baskı, 2014, s.46.

Frege, 'tasarım'ları (Vorstellung) sayı tümcelerinden dışlamış olmakla, Locke ve Hume'ye psikolojizmden sakınmıştır. Zira Locke ve Hume, duyuma dayalı tasarımlar olarak 'ide'leri mantık ve matematiğin temeline yerleştirmiş ve ayrıca da tasarımlarla göstergeler arasında yinelenmelere dayalı çağrışımsal bir bağ kurmakla; bilimin nesnel olanağını, psikolojik ve empirik deneyime indirgemişlerdir. Bu anlayışın savunduğu 'sayı', duyu deneyiminden soyutlanmış apriori bir idea olarak Frege'nin kabul edebileceği bir tanıma sahip değildir. Zira görüşü yalnızca geometri temelinde kabul eden Frege için aritmetik nesnelere dayalı soyutlamalar olarak kabul edilmesi, onların nesnelere kopararak ele alınmalarına yol açar. Oysa Frege sayının tanımını, sayı tümcesinin bilgiye ulaştırarak olan kavramsal içeriğini, nesnesiyle olan ilişkisi içinde yakalamaktadır. Bu nedenle yargının düşünce içeriğine bakacakları yerde, düşüncenin dile getiriliş tarzında takılıp kalan Hume gibi psikolojistlerin yanısıra Boole ve Hilbert gibi formalistleri de eleştiren Frege, aritmetiğin nesnelere kendi nesnelikleri içinde tanımlamaya çalışmıştır. Sayılar, kendilerine has 'mantıksal kendilikler' olarak uzam-zaman dışındaki 'düşünceler alemi'ne aittirler. Böylece Frege ontolojik olarak bizden bağımsız bir aleme yerleştirdiği 'düşünceler'i, zihinsel kurgulardan ve maddi gerçekliklerden bağımsız 'mantıksal kendilikler' olarak açıklamakla, psikolojizmin düştüğü hataya düşmekten sakınmıştır. Bu vesileyle aritmetiğin apriori temelleri, sayının tümce bağlamındaki nesnel anlamının yakalanmasıyla gerçekleşecektir.

FREGE'DE 'SINN' – 'BEDEUTUNG' – 'VORSTELLUNG' AYRIMI

Sayı nesnesi, sayının yerinde duran sayı sözcüğü tarafından imlenen gönderimdir. Sayı sözcüğü, sayı nesnesinin dildeki ifadesi, yani temsilidir. Sayı sözcüğü, "özel ad"¹⁵ olarak tümcede sayı nesnesinin yerinde durur ve sayının anlamını verir. 'Özel ad'ın gönderimi olarak sayı nesnesi, Frege tarafından 'Bedeutung' kelimesiyle adlandırılır. Sayının dildeki ifadesi olarak rakam, sayının işareti/imi/göstergesi (Zeichen) iken; sayı sözcüğü ise sayının anlamıdır ve Frege tarafından 'Sinn' olarak adlandırılır. Son olarak sayı sözcüğünün zihinde kurgulanan ve kişiye bağımlı olan tasarımına 'Vorstellung' diyen filozof, tasarımları, doğal dil ile birlikte, aritmetiğin nesnel alanının dışında tutmaktadır.

¹⁵ Frege, *'Begriffsschrift'* adlı yapıtında işaret (Zeichen), ad (Name) ve özel ad (Eigennamen) arasında bir ayrıma dikkat çekmektedir. Bir 'özel ad' ilişkisinin temsili olarak 'ad'lar ve 'işaret'ler, belirli bir nesneye ('bestimmte Gegenstand') gönderimde bulunur ki söz konusu gönderim (Bedeutung) birçok 'ad'a ve 'işaret'e yüklenebilir. Ayrıca bkz.: Frege, Gottlob, *"Über Sinn und Bedeutung: Funktion, Begriff, Bedeutung: fünf logische Studien."* Ed.Günther Patzig, 7.baskı, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1994, ss.40-66, (burada) s.41.

Aritmetiğin nesnelere dildeki anlamları (Sinn) ile zihindeki tasarımları (Vorstellung) arasında ayırım yapıp Vorstellung'ları aritmetiğin alanından uzaklaştırarak anlamın nesnellliğini kurtarmıştır. Nitekim Frege, Sinn, Bedeutung ve Vorstellung arasında yaptığı ayırımla hem psikolojizmin öznel olan 'tasarım' ile nesnel olan 'kavram'ı birbirine karıştırma yanlışlığına düşmekten korunmuş, hem de salt mantıksal düzlemde kalarak anlam sorununa matematiksel nesnelere anlamı ile (Sinn) ile gönderimi (Bedeutung) arasındaki ilişki bağlamında fenomenolojik bir dayanak sunmuştur. Öyle ki bu ayırıma göre sayılar arasında anlam ya da gönderim bakımından kurulabilecek bağıntının irdelenmesi, sayının tanımında faydalanılacak kapsamsal eşdeğerlik ve eşsayıllık açısından da aydınlatıcı olacaktır. Örneğin 2^4 ve 4^2 gibi iki farklı sayı arasındaki eşitliğin kökeninde bu sayıların anlamları arasındaki bir eşdeğerlik değil, bilakis gönderimleri ⁽¹⁶⁾ açısından bir eşitlik bulunmaktadır. Dolayısıyla beraberce aynı doğruluk değerini alan önermeler arasında, yani beraberce yanlış veya beraberce doğru değerini alan iki farklı önerme arasında, anlamları farklı olsa da gönderimleri bakımından kurulan biçimsel bir denklik vardır. İşte tüm bu eşitlik, eşdeğerlik, eşsayıllık gibi mantıksal ilişkiler, hem matematik nesnelere arasındaki bağıntıların açıklanması açısından, hem de anlam sorunu bağlamında psikolojizme düşülme tehlikesinin aşılması açısından kavramsal zeminde aydınlatılmak zorundadır. Bu nedenle Frege, 'anlam-gönderim' ve 'kavram-nesne' ayırımlarını semantik düzlemde ele almıştır.

Frege'ye göre sayının mantıksal tanımına ulaşılması yolunda ilk iş sayı nesnelere kendinde nesnelliklerini elde etmekten geçer. Bunun kavramsal zeminde yapılabilmesi ise ancak ontolojik olarak bizden bağımsız bir 'düşünceler alemi' sayesinde mümkün olabilecektir. Ancak 'düşünce alemi' türünden üçüncü bir alan vasıtasıyla görüden bağımsız, ne zihinsel ne de duyusal deneyimlere indirgenebilecek olan, salt mantıksal nesnellikler olarak 'düşünceler' elde edilebilecektir. Frege'ye göre Kantçı 'yargı bağlamı' işte tam da bu işi görmek üzere düşüncelerin tümce bağlamında verili nesnel içerikler olarak sayı tümcelerinde yakalanması bakımından rehberimiz olacaktır.¹⁶ Yani aritmetiğin sayı, küme vb. nesnelere, düşünceler alemindeki mantıksal nesnelere ve tanımlarına, onlara karşılık gelen anlamların, tümce bağlamındaki işlevlerinin çözümlenmesiyle ulaşılabilecektir. Fregeci terminolojiyle söylersek; tümce bağlamında kalınarak bir nesnenin 'Bedeutung'u, onun tümcedeki 'Sinn'i ile ilişkisi içinde ele alınmaktadır. Nesnelere anlam-gönderim açısından değerlendirilme-

¹⁶ Kantçı 'Yargı Bağlamı' vb. hususlar açısından Kant ile Frege karşılaştırmasının zengin bir kaynakça ışığında yapıldığı kapsamlı ve yetkin bir çalışma olarak adigeçen konuda daha geniş bir tartışma için ayrıca bkz.: Güven, Özgüç, "Kant, Bolzano ve Frege'de Yargıların Temellendirilmesi ve Apriorilik Sorunu", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı - Doktora Tezi, İstanbul 2012.

Online: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

sinden başka, önermelerin de bu açıdan değerlendirilmesi söz konusudur. Öyle ki önermedeki nesnel anlam, 'Sinn'; önermenin gönderimi olarak doğruluk değeri ise 'Bedeutung' olmaktadır. 'Sinn' değişse de 'Bedeutung'un değişmediği önermelerde, doğruluk değeri kendisiyle aynı kalmaktadır. Örneğin 'Erdil, tenis maçında Leyla'ya yenildi' yargısıyla 'Leyla, tenis maçında Erdil'i yendi' yargısının sadece mantıksal formu, yani anlamı değişmiş, gönderimi değişmemiştir. Dolayısıyla anlamı değişmiş olmasına karşın doğruluk değeri değişmemiş olan bu iki önerme, 'Sinn'in 'Bedeutung'un taşıyıcısı olmadığını göstermektedir. Pekala 'Sinn'i olup 'Bedeutung'u olmayan, 'yuvarlak kare' gibi ifadeler de anlamlı olabilmektedir. Demek ki "bir 'Sinn'in algılanmasıyla kati surette 'Bedeutung'un var olduğu söylenemez."¹⁷ Frege'nin esas odak noktası olarak aritmetiğin nesnelere, sayı tümcelerinde hem 'Sinn'i, hem de 'Bedeutung'u olan mantıksal nesnelere.

Sayal sayının genel kavramının sayı tümcesi bağlamında yakalanması konusu, Frege'nin kavramlar arasında yaptığı bir sınıflandırmaya değinilmesini gerektirmektedir. Frege'ye göre Sinn'i olan her 'özel ad'ın bir Gegenstand'a gönderimde bulunma zorunluluğu olmadığı gibi, Sinn'i olan kavramların da zorunlu olarak bir Bedeutung'u olması gerekmemektedir. Altına hiçbir şey düşmeyen ve kaplamı boş küme olan kavramlar da pekali anlamlı olabilirler. Ayrıca Bedeutung'u olmayan kavramlar gibi, Bedeutung'u olmayan tümceler de vardır. 'Sahte özel ad' bildiren tümceler bir doğruluk değerine, yani Bedeutung'a sahip olmayan ama buna karşın bir içerik dile getiren, dolayısıyla da Sinn'i olan tümcelelerdir. Ancak Frege'ye göre 'bir sayı tümcesi, bir kavram hakkında bir bildirim içermektedir.'¹⁸ Sayı tümcesinde içerilen ikinci-düzyen kavramlar, birinci-düzyen kavramlar hakkında bir bildirim sunarlar. Bir başka deyişle, "sayal sayının genel kavramı, aslında birinci-düzyen kavramın altına düştüğü ikinci-düzyen bir kavramdır."¹⁹ İşte burada sözü edilen birinci ve ikinci-düzyen kavramlar arasındaki farkı daha açık ifade edecek olursak: Frege'nin birinci ve ikinci-düzyen kavramlar olarak adlandırdığı kavram türleri, kaplamının boş küme olmadığı kavramlar olarak hem Sinn'i hem de Bedeutung'u olan sözcüklerdir. Birinci-düzyen kavramların altına nesnelere düşmekteyken; ikinci-düzyen kavramların altına kavramlar düşmektedir. Yani ikinci-düzyen kavramlar, sayı tümcelerinde sayıların teşhis edilebilmesini sağlayan ve altına birinci-düzyen kavramların düştüğü kavramlar olarak aritmetiğin anlam temellerinin saptanmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, sayı tümcelerinde, sayı nesnelere yerinde duran "özel ad"lar, hem bir 'Sinn'e, hem de bir 'Bedeutung'a sahiplerdir. İşte bu, sayının dildeki karşılığının, sayının nesnel kendiliğiyle ilişkisi açısından Sinn'i ve Bedeutung'u arasındaki ilişki, formel bir dil üzerinden nesnellüğün soruşturulmasına yol açmış, buradan da fenomenoloji açısından

¹⁷ Frege, "Über Sinn und Bedeutung: Funktion, Begriff, Bedeutung", s.42.

¹⁸ Frege, "Aritmetiğin Temelleri", s.142.

¹⁹ A.g.e., s.62.

verimli olacak bir hususa; 'anlam sorunu'na ulaşılmıştır. Fakat matematik felsefesinin fenomenolojik açıdan değerlendirilebilecek açıklamaları, Husserl fenomenolojisine gelindiğinde dile getirilecektir.

'Sinn' – 'Bedeutung' ayrımını, 'fonksiyon' (kavram) – 'argüman' (nesne) kutupları bağlamında izah edecek olursak; fonksiyon, boşluklu yapısını tamamlayan argümana göre, farklı bir gönderime tekabül etmekte; yani fonksiyonun doğruluk değeri, ona yüklenen argümana göre değişmektedir. Sinn - Bedeutung ayrımının fonksiyonel formülasyonu ile Frege, aritmetiğin nesnelere 'Bedeutung'unu, sayı tümcelerindeki 'Sinn'leriyle ilgileri içerisinde tanımlamakla, modern mantığın genişleme ilkesini doğrulamıştır. İşte tam da bu nokta, bilmenin ne'liğini açıklamaya çalışan fenomenoloji açısından değerli görülebilecek bir noktadır. Zira şeylerin kendileri ile kendilerini bize sundukları halleri arasındaki ilişkiyi soruşturan her eğilim, fenomenolojik bir perspektiften faydalanmak durumundadır. Ancak bu noktayı irdelemeden evvel Frege ve Husserl felsefelerinin konumuz açısından değerli gördüğümüz noktalarına değinmeyi sürdürelim.

Husserl'e göre, dış dünyada olup biten olaylar ve kendini sunan nesnelere, gerçekte bana gösterdikleri yüzlerinden farklı yüzlere de sahip olabilen ve verili anlamlarıyla kendinde hakikatleri arasında fark olan şeylerdir. İşte tam da bu görüşle ilişkilendirilebilecek bir tutum olarak Frege'nin anlam-gönderim ayrımı, şeylerin 'Sinn'leri ile 'Vorstellung'larını birbirine karıştırma ve 'Bedeutung'a, 'Sinn' üzerinden varmaya çalışma yanlıklarını bertaraf etmek üzere ortaya konulmuştur. Frege, 'düşünceler'in doğrudan bilgisinin edinilip edilmeyeceği ve ontik yapısı konusunda yorumda bulunmak kaçınılmaz, ancak 'düşünceler'in bilinci oluşturan parçalar olarak bilince aşkın olmadıklarını, fakat bir diğer yandan da bilinç tarafından yakalanan nesnel kendilikler olduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda Frege, fenomenal anlamda şeylerin kendilerini sundukları halleriyle, kendileri arasında bir ayrım yapmış, yani anlam ile gönderimi birbirinden ayırmış, ancak gönderimin kendinde ne olduğunun bilinip bilinmeyeceği üzerinde fikir beyan etmemiştir. Frege'ye göre bizim bilebileceğimiz tek şey, 'Sinn' ile 'Bedeutung'un birbirleriyle olan ilişkisidir. Bu nedenle Frege, 'düşünceler' olarak nitelendirilen 'Bedeutung'ların kümesine, tümce bağlamında gerçekleştirilen mantıksal çözümlemeyle ulaşmakta; 'Bedeutung'ların doğrudan kendisini değil, kapsadığı genel kümeyi elde etmektedir. Dolayısıyla aritmetiğin nesnelere olarak sayılar örnek verilecek olursa, sayıların düşünce içerikleri olarak 'Bedeutung'ları doğrudan elde edilememekte; ancak onların kaplamalarının sayal sayısının kümesine, bir dizi kavram-kaplam eşleşmesi üzerinden ulaşılabilir. Bu nedenle Frege'nin matematik felsefesinde 'görünüş-kendinde şey' ayrımı türünden fenomenolojik bir kutuplaşma yoktur, ancak 'anlam-gönderim' ilişkisi, Husserlci fenomenoloji bağlamında ele alınan 'anlamın yönelimselliği' düşüncesi açısından besleyici olmuştur.

1884 yılında yayımlanan *Die Grundlagen der Arithmetik*'te sayının ilk ve en yetkin mantıksal açıklamasını veren Frege, her ne kadar sayı tanımında faydalandığı kümeler kuramı üzerinde (daha sonra Russell tarafından) saptanacak paradoks nedeniyle, aritmetik kuramını tamamlayamamış olsa da, aritmetiğin salt kavramsal açıdan temellendirilmesi bakımından oldukça değerli bir atılım gerçekleştirmiştir.

Sayının mantıksal tanımına, kavramların kaplamalarındaki nesnel arasındaki eşleme ilişkisi üzerinden ulaşan Frege, sayının elde edilebilmesi için, sayısal bir eşliğin anlamının saptanması gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle "Hume'cu eşleme bağıntısı"²⁰ndan hareketle, sayı tümcelerindeki ikinci-düzyen kavramların kaplamaları arasında eşsayıllık türünden bir eşdeğerlik kuran ve bu eşdeğerlikten tüm bu eşdeğer kümelerin kümesi olarak sayılabilir sayılara ulaşan Frege, salt mantıksal zeminde kalarak kavramların kaplamaları arasında kurulan bir eşdeğerlik üzerinden sayının kavramsal tanımına ulaşmıştır. Sayının tanımı verilirken faydalanılan Hume ilkesi, "Leibnizci aynılık düşüncesi"²¹yle tamamlanmıştır.

'Aynılık ilkesi'ne göre kaplamaları aynı olan kavramlar birbirleri yerine kullanıldıklarında tümce anlamı değişse de tümcenin gönderimi değişmemektedir. Bu nedenle kavramların kaplamaları arasında kurulan tam eşleme, kaplamalar arasında bir eşsayıllığa ve eşsayıllık da, eşdeğer kaplamalara sahip kavramların aynı sayılabilir sayıya gönderim yapan küme altında kapsanmalarına yol açmaktadır. Böylece Frege, alışkanlığa dayalı nedensellik anlayışı, deneyime dayalı doğa yasaları ve algı kökenli apriori bilgi gibi görüşleri bakımından eleştirdiği Hume'un tek bir görüşünden, 'Hume ilkesi'nden faydalanmış ve bu ilke sayesinde sayının mantıksal açıklamasını yapmıştır. "F kavramına ait olan sayılabilir sayı, 'F kavramıyla eşsayılı' kavramının kaplamasıdır"²² hususundaki kavram-kaplam ilişkisini saptamakla Frege, mantığa büyük bir katkıda bulunmuştur. Zira bu tanımla, aritmetiğin görüden bağımsız bir açıklamasına ulaşılmıştır.

Mantık yasaları, doğruluk yasalarıdır ve bir fonksiyon olarak yüklemesel doğadaki önermenin, aldığı argümana göre belirlenen bir doğruluk değerine gönderimde bulunmasının yasalarını yönetir. Doğruluk, Frege için tümcenin Bedeutung'una yüklenmektedir. Bu nedenle 'en genel doğruluklar bilimi' olarak mantık, nesnel bilginin temel unsuru olarak öznenen bağımsız mantıksal bir varoluşa sahip olan kavramsal içerikleri, tümce bağlamında akıl vasıtasıyla yakalamaktadır. Tümce formları dilden dile değişse de doğruluk değerleri değişmeden kalmaktadır. Bu yüzden Frege, tümcenin nesnel anlamı olarak gördüğü kavramsal içerikleri -ki bunlara 'düşünceler' (Ge-

²⁰ Krş.: "Eğer iki sayı, birinin bir birimi, diğerinin her birimine karşılık gelecek şekilde biraraya gelmişlerse, onların eşit olduklarını söyleriz", Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, s.156.

²¹ A.g.e., s.159.

Krş.: "Birbirleriyle aynı olan şeyler birbirlerinin yerine konulduğunda doğruluk değeri değişmez".

²² A.g.e., s.162.

danken) der- içeriklerin tümcedeki öznel dile getirilişlerinden ayırır. Tümce, tümcede içerilen düşüncelerin anlam bakımından doğru olması halinde doğru; yanlış olması halinde yanlış değerini almaktadır. Yani doğruluk değeri, tümcenin gönderimine göre belirlenmektedir. Bundan dolayı Frege, doğruluğun tümce bağlamı dışında bir dış kaynağa göre belirlendiği 'doğruluğun uygunluk teorisi'ni kabul etmemektedir. İşte bir önceki paragrafta da söz edildiği üzere, Frege'nin 'düşünceler'in aklın oluşturucu unsurları olarak nasıl olup da akıl tarafından yakalandıkları konusuna girmemesi ve düşüncelerin varoluşu hakkında yorumda bulunmaması, tam da adigeçen 'doğruluğun uygunluk teorisi'ne tezat anlayış açısından psikolojizm tehlikesinin bertaraf edilmesi ihtiyatlılığıdır. Frege'nin 'düşünce' ile kastettiği şeyin nasıl yakalandığını, kendi terminolojisi ve kuramı doğrultusunda açıklamayı deneyen kişi, 20.yy fenomenolojisinin kurucusu Husserl olmuştur. Husserl bu problemi, psikolojizme düşme tehlikesini göze alarak 'yönelimsellik' ışığında açıklamayı denemiştir.

HUSSERL'DE ANLAMBİLİM OLARAK MANTIK VE SAYININ REFLEKSİF TEMELLERİ

Husserl, Frege'nin sayı tanımında içerilen ve matematiksel bilginin temelini kuran, akla dolaysız verili saf düşünce içerikleri olarak sayıların, ancak bilince geri dönülerek saptanabileceklerini düşünür. Bilince geri dönülmesi ise ancak refleksif olarak kendine yönelen, yani kendini kendine konu edinen mantık ile mümkündür. Fenomenolojiyi, bilimlerin bilimi olarak yapılandırmak isteyen Husserl, tüm bilimlerin temeli olan nesnel bilim ideasının, apofantik biçimsel mantık vasıtasıyla gerçekleştirilebileceğini savunur. Böylece "bilimlerin bilimi olarak fenomenoloji"²³nin kaynağı, 'anımlar bilimi' statüsündeki mantık olmakta ve mantık vasıtasıyla tüm bilimlerin anlam dokusu araştırılmaktadır. Zira "fenomenolojiye göre bilinç, ele aldığı nesnelere anlamlar olarak incelemektedir."²⁴

Leibnizci 'mathesis universalis'in evrensel temelini kurmak iddiasıyla bilimin anlam temellerini araştırmaya koyulan Husserl, bilimsel bilginin güvenilir kaynağı olarak nesnel anlamlara bir dizi fenomenolojik indirgeme neticesinde ulaşmakta, böylece psikolojik ve olgusal öğelerden arındırılmış bir zeminde nesnel ve apriori öz'leri (Wesen) saptamaktadır. Bu noktada bilincin kendisinin de yaşama dünyası (Lebenswelt) içinde, diğer şeylerle birlikte indirgemeye uğratıldığı, dolayısıyla da anlama dönüştürülmüş saf öz'leri kuran bilincin psikolojik ya da metafizik bir 'ben' ol-

²³ Ayrıca bkz.: "...Nasıl ki geometri, doğadaki ve mekandaki bütün şekiller hakkında geçerli ise, fenomenoloji de bütün bilim dallarında geçerlidir", Husserl, Edmund, *"Kestin Bir Bilim Olarak Felsefe"*, Çev. Tomris Mengüşoğlu, YKY, İstanbul, 1995, ss.16-17.

²⁴ İnam, Ahmet, *"Edmund Husserl Felsefesinde Mantık"*, Vadi yay., 1995, s.46.

mayıp saf bir bilinç olduğu göz ardı edilmemelidir. Çünkü Husserl özleri, onları kurran bilinç ile ilişkileri içinde değerlendirirken onların kurucusu olan bilincin, özlerin nesnel ve apriori doğasını gölgelemeyecek saflıkta olmasına dikkat etmiştir. Böylece fenomenoloji bünyesinde bilginin ve bilimin olanağının araştırılması, bizi mantığa, dolayısıyla da bilince götürür. Bir başka deyişle bilimin temellerine ve olanağına dair sorgulama Husserl'i geriye doğru, bilincin mantıksal idealiteleri yaratan ve anlam veren bilinç edimlerine doğru bir araştırmaya sevk eder. Bu amaçla fenomenolojik yöntemlere başvurarak mantığın kendisinden doğduğu ilk özlere ulaşmaya çalışan filozof, burada ideal olanı doğrudan görmeyi sağlayan saf bir görüye ihtiyaç olduğu sonucuna varır. Yani Husserl'e göre mantığın kökenindeki saf görü, psikolojik veya duyuşsal nitelikte olmayıp varlığın evrensel mantığını veren ve nesnel öz'lere ulaşma imkanı sunan kategorik bir 'görme'dir.

Husserl'in aritmetiği ve diğer bilimlerini dayandırdığı nesnel zemin, formel analitik mantık tarafından aydınlatılmaya çalışılmıştır. Genel olarak apofantik mantık anlayışıyla önce yargı ve anlam formlarını araştıran filozof, yargının yargı, anlamın anlam olabilme koşullarını, saf mantığın grameri bağlamında ele almıştır. Ardından çelişmezlik mantığı uyarınca yargıların ve anlamların bizzat kendilerini inceleyip çıkarım formlarını araştırmıştır. Formel analitik mantığın son aşamasında ise doğruluk mantığı bünyesinde, çelişki barındırmayan ve birlikte ele alınabilen yargıların doğruluk değerlerini, şey durumlarıyla uygunluklarına göre belirlemiştir. Tam da bu noktada mantık yasalarını, doğruluk yasaları olarak benimseyen Frege'nin reddettiği doğruluğun uygunluk teorisini, Husserl'in kabul ettiği görülmektedir.

Husserlci mantık özellikle bilimsel kuramların anlam yapılarını incelemek ve anlam kategorilerini saptamak ister. Zira Husserl'e göre bilim kuramlarındaki temel kavramlar ve kavramsal ilişkiler, anlam kategorilerine dayanmaktadır. Bu nedenle Husserl'in esas amacı, anlamların biraraya gelme formlarını, sentaktik kategorileri ve eski formlara dayalı yeni anlamlar oluşturmayı mümkün kılan anlam formlarını saptamaktır. Nitekim *'Logische Untersuchungen'in* ikinci cildindeki dördüncü incelemede, anlam formları kuramının temeli olan mantıksal grameri inceleyen filozof, bilgiye ulaştıran temel unsur olarak 'mantıksal form' üzerinde önemle durur. Ancak Husserl'in mantıksal form ile içerik arasında belirgin bir ayırım yapmamış olduğu da belirtilmelidir. Zira bir yargıda form olarak verilen şey, bir başka yargıda içerik olarak kullanılabilir. Oysa Frege, önermedeki nesnel düşünce içeriği ile mantıksal form arasında ayırım yapmış ve önermenin anlamı (formu) değişse de gönderiminin değişmeyebileceği durumları serimlemiştir.

Kavramsal bilincin derinliklerinde saklı nesnellik, kategorik bir görmeyle verilen mantıksal nesnelere bilinçteki temellerine geri dönülerek saptanacaktır. Bu noktada, Frege ile mukayese edilecek olursa, salt aritmetiği değil, tüm bilimlerini nesnel bilgiye ulaştıracak olan anlam temellerinin dil ve mantık üzerinden kendi nesnellik-

leri içinde elde edilme çabası Husserl'in Frege'ye yaklaştığı bir noktadır. Husserl, saf bilinç ile ilişkisi içinde anlam verme yetisini ve anlamda kendini veren nesnellikleri, 'yönelimsellik' (intentionalite) bağlamında irdelerken; Frege ise aritmetiğin nesnel-rini, nesnel düşünceler alanında konumlandırmış ve bu saf düşünce içeriklerini, dil üzerindeki bir dizi mantıksal analizle tümce bağlamında teşhis etmiştir. Husserl'in Frege'den ayrıldığı nokta, Frege'nin düşüncelerin tümce bağlamında yakalanmasını bir metafor olarak kullanıp nasıl yakalandıklarını açıklamaktan kaçınmış ve görüyü dışarıda bırakmış olmasına karşın, Husserl'in nesnel idealiteleri kendi apaçıklıkları içinde bilmeyi sağlayan bir aracı olarak saf görüye (reine Anschauung) başvurmuş olması ve nasıl olup da onlara ulaşacağımızı 'yönelimsellik' uyarınca denemiş olmasıdır.

HUSSERL'DE 'ANLAM KATEGORİLERİ', 'ÇOKLUKLAR KURAMI' VE 'SACHVERHALTE'

Husserl'e göre anlam kategorileri üç çeşittir: Nominal anlam, sıfatsal anlam ve önerme anlamı. Mekanı yargı olan nominal ve sıfatsal anlam, önerme anlamına bağımlıdır ve apriori yasalar vasıtasıyla hem birbirleriyle olan ilişkileri hem de yargıdaki konumları belirlenir. Önerme anlamı ise bağımsız bir anlama sahip olup temel önermenin mantıksal formundan birçok farklı önerme türetilir. Örneğin, "Baykuş, Antik Yunan'da bilgelik ve ruhaniyet timsalidir" önermesinin yerine "Antik Yunan'da bilgelik ve ruhaniyet temsili olan, baykuştur" denebilir. Yüklemsel olan, nominal olana dönüştürülebilir, fakat nominal anlam ile sıfatsal anlam birbiri yerine kullanılmaz.

Husserl bir yandan anlamları birbirine bağlayan apriori mantık yasalarını belirlemeye çalışırken, bir diğer yandan da sentaks kurallarına aykırı ve çelişkili ifadelerin yol açtığı 'anlamsızlık' ile sentaktik olarak anlama sahip olan ifadelerin bir yargı bağlamında anlam-dışı bir biçimde bir araya getirilmesinden oluşan 'aykırı anlamlılık' durumunu inceler. 'Yuvarlak kare', 'kanatlı at' gibi ifadelerin bir yargı bağlamında kullanılmasının anlamsızlığa yol açacağını düşünen filozof, çelişmezlik mantığının kurallarının anlamsızlığı önleyeceği iddiasındadır. İki çelişik yargının beraberce doğru değeri almasının olanaksızlığı üzerine kurulu olan doğruluk mantığı ise, her biri ayrı ayrı sentaktik açıdan düzgün ifadelerin bir araya geliş tarzlarının aykırı anlamlılığını önleyici kurallar öne sürmektedir. Husserl'e göre, ancak doğruluk mantığı kurallarına riayet edilmesi halinde, "Su, eğlenceli notaların dansıdır" gibi ifadelerin aykırı-anlamlılığının önüne geçilebilir. Böylece yargının doğruluk değerini, onu ortaya koyan bilinç etkinliğinden ve ilgili olduğu şey durumlarından soyutlamaksızın apaçık kılmaya çalışan filozof, saf görünümün apaçıklığın zorunlu bağlılığı olduğunu düşünmektedir.

Bir bilinç etkinliği olarak mantık, özellikle nesnellğin kendisinde kaynaştığı 'transendental ben'de geçerlilik kaynağını bulur ve tüm bilimleri mümkün kılan genel bilim ideasına, apaçıklık (Evidenz) sayesinde ulaşılır. "Başta sadece sembolik olarak işlev gören bir ifadeyi, daha sonra bu ifadenin ifade ettiği şeye dair az çok uygun bir görüş takip etmektedir. Eğer bu gerçekleşirse, kendine özgü bir tamamlanmışlık bilinci deneyimlenir. Saf anlam edimi, saf yönelim, tamamlanmışlığını, sanki yönelim aslında bir hedefe veya plana yöneltilmiş gibi, kategorik görünümün temsil ediminde bulur."²⁵

Rastlantısal olan her şeyden arındırılmış transendental düzlemde apaçık bir görmeyle kavranan özler; bilinçteki apriori nesne anlamlarıyla aynı anda fark edilir. İşte bu farkına varmayı sağlayan edim olarak 'apaçıklık', mistik yaşantı olmaktan ziyade, sürekli indirgemelere uğratarak idealleştirilen nesnelere dönüşmüş hallerindeki özleri sezme. Bu rasyonel görme, mantık tarafından bilince verilenlerin bilinçten ve doğadan arındırılması neticesinde elde edilir. Fakat her ne kadar Husserl, 'noema'yı dolduran görüsel içeriğin tüm psikolojik ve duyuşsal öğelerinden arındırılmış saf bir görüş olduğunu iddia etse de, Husserl'in görüş anlayışının empirik temellerden kopmamış olduğu yönünde genel bir kanaat hakimdir.

Mantığın, yargı ve anlamları soruşturan nesnel yanı, onu formel bir ontolojiye bağlamaktadır. Leibniz'in geleneksel mantığı formelleştirerek kurmaya çalıştığı 'mathesis universalis' ile gelişen 'gerçeklikten arındırılmış salt form' fikri, mantığın formel ontolojik yönüne, dolayısıyla da aritmetikle ilişkiselliğine güç kazandırmıştır. Mantığa aritmetik yöntemlerle yaklaşan Boole ve De Morgan gibi isimler sayesinde formelleşen mantık, simgesel bir dile sahip olmuş ve mantıkta nesnellğin garantörü konumuna gelmiş olan sembolik dil yoluyla aritmetik nesnelere kesinlikli açıklaması, mantıktan faydalanılarak verilmeye çalışılmıştır. Böylece artık aritmetik yargıların incelenmesi süreci aşıp ontolojik düzlemde aritmetik nesnelere ne'liği ve ideal yapısı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu noktada Husserl'in yargı ve anlam soruşturmasının, 'çokluklar kuramı' adı altında mantığın ontolojik temellerinin soruşturulduğu bir alana evrildiği görülmektedir. Yani Husserl apofantik mantıktan ontolojiye, ontolojiden de 'çokluklar kuramı' basamağı üzerinde yükselerek aritmetiğe geçmektedir. Nitekim 1891'de yayımladığı *Aritmetik Felsefesi*'nin ilk cildinde 'çokluklar kuramı' ile bilimlerin dayandığı genel dedüktif bir sistem kurmak isteyen filozof, tüm formel kuramların ideaları olarak çoklukların birbirleriyle bağıntılarını aritmetik formlar üzerinden yapılandırmış ve böylece 'mathesis universalis'in ilk basamağını kurduğuna inanmıştır. Oysa Frege'de düşünce içeriklerinin dedüktif bir biçimde soyutlamayla elde edilmesi eleştirilerek reddedilmiş ve içeriklerin, nesnelere koparılmadan, onlarla bağlantıları içinde kavramsal açıklamaları yapılmıştır.

²⁵ Husserl, Edmund, *Logische Untersuchungen: Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*, Band II, Max Niemeyer, Halle, 1901, s.132.

Sınırlı sayıdaki mantıksal aksiyomdan dedüktif bir yöntemle çıkarsanan aritmetik formları irdeleyen ‘çokluklar kuramı’, önermelerin formel ontolojik yanını analiz etmek yerine, bilimsel formların nasıl incelenebileceğine dair akıl yürütmekle yetinmiştir. Böylece önermelerin nesnelere anlam bağıntısı kuran ontolojik yanını ihmal eden Husserl, daha sonra geliştirdiği ‘noema-noesis’ düşüncesiyle yönelimselliğin formelleştirilmesini sağlayarak bu sıkıntıyı aşmıştır. Bir diğer yandan ‘çokluklar kuramı’nın açıklandığı *Die Philosophie der Arithmetik*’de aritmetik işlemler, psikolojik düşünme süreçlerine indirgenerek ideal görü aracılığıyla açıklanmış ve nesnel bilgi içeriğine öznel refleksiyonla ulaşılmaya çalışılmıştır. Aritmetik kavramların oluşumunu zihindeki psişik fenomenlere indirgeyen ve bu fenomenlerin psikolojik betimlemesini yapan Husserl, düşünmenin psikolojik bağıntılarına takılıp kalmış ve düşünce içeriğinin mantıksal yapısını görememiştir. Böylece *Die Philosophie der Arithmetik*’de, mantık ve aritmetiği psikolojikleştirme yanılığına düşen filozof, her ne kadar daha sonra yayımlanan *Logische Untersuchungen*’ adlı eserinin ilk cildinde, *Die Philosophie der Arithmetik*’de benimsediği psikolojizmi koyu bir biçimde eleştirerek reddetmiş de aynı eserin ikinci cildindeki ‘Sachverhalte’²⁶ düşüncesiyle yeniden erken dönemdeki psikolojist tutumuna benzer bir yanılığa düşmüştür. Ayrıca yine bu eseri döneminde; duyuusal izlenim, öznel tasarım ve düşünce içeriği arasında ayırım yapamayan filozof, Hume’a yakın bir biçimde duyu izlenimlerinin ardıllığını psikolojik biçimde açıklamış, böylece Frege’nin ‘anlam-gönderim-tasarım’ arasında çizdiği tüm sınırları ihlal etmiştir.

²⁶ **‘Sachverhalte’** : Bizlere önceden verilen olan ‘kendinde hakikatler’ olarak ‘Sachverhalte’, Frege’nin nesnel ve ideal düşünce içerikleri olarak anladığı mantıksal nesnelliklere karşılık gelmektedir. Saf mantıksal hakikatler olarak ‘Sachverhalte’, Husserl terminolojisiyle söylenirse, hem olgusal hem ideal yapıdadırlar. Fakat Husserl de Frege gibi, ‘olgusal’dan empirik bir gerçekliği değil, ‘kendinde oluş’u, yani bilinçten bağımsız ve benim tarafımdan değiştirilemez yapıda olmayı anlar. Dolayısıyla Frege’nin ‘düşünce’lerine benzer nitelikteki Husserlci ‘Sachverhalte’, Frege’nin ‘düşünceler’inden, görüyle olan ilişkisi bakımından ayrılır. Husserl’in matematiğin ilkeleri gibi ideal yasalar olarak ele aldığı ‘Sachverhalte’, yalnızca onlara bakmakla apaçık hale gelen, yani görüsel olarak bize önceden verilmiş olan nesnelliklerdir. Böylece Frege’nin ‘düşünce içeriği’ dediği kendinde nesnellikleri, ‘Sachverhalte’ üzerinden psikolojikleştirerek temellendiren Husserl, bu kendinde hakikatlerin kategorik görüyle apaçık olarak kavranılması hususunda Frege’den ayrılmıştır. Zira Frege mantıksal düşünce içeriklerinin açıklamasını kati surette bir görüye, duyuma, psişik etkinliğe yahut metafizik oluşa dayandırmamıştır. Nitekim Husserl’in matematiğin kavramlarını ve yasalarını temellendirecek ‘kendinde hakikatler’in temeline kategorik görüyü yerleştirmiş olması, bu hakikatlerin doğrudan verilmişliğinin nasıl olup da salt bir görüyle farkına varıldığını açıklamakta yetersizdir. Dolayısıyla Husserl, özlere uzam-zamandan bağımsız bir nesnel yapı atfetmekle realist bir çizgide geliştirdiği fenomenolojisini, görü tarafından tamamlanması gereken yargı anlayışıyla öznel idealizme taşımıştır. Husserl, “duyu nesnesinin duyu algısıyla ilgili olması gibi, saf mantıksal hakikat olarak ‘Sachverhalt’ in de zihinsel algıyla ilişkili olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.” (Ayrıca bkz.: Edmund Husserl, *Logische Untersuchungen*, Band II, Max Niemeyer, Halle, 1901, s.140)

Husserl'e göre, "yalnızca zamansal olarak birbirini takip eden ve aralıklı olarak gerçekleşen duyu izlenimleri adlandırıldıkları zaman 'temsil' haline gelir ve bilince tesir ederler."²⁷ Husserl, *Die Philosophie der Arithmetik'de* bir saatin monoton olarak tik tak şeklinde vurmasını işittiğimizde, bunun bizde uyanan duysal bir izlenim olduğunu²⁸ ve bu gibi duyu izlenimlerinin, tasarımlarla kavramsal bir bütünlük içinde olduklarını söyler. Örneğin saatin duymakta olduğum sesi, saat tasarımıyla bir ilişki içindedir. Aynen bir çiçeğin rengini görmem ile, yani görme duyumumun bana sunduğu izlenim ile çiçeğin renginin tasarımı bir bütünlük içinde edinmem gibi. Husserl bu noktada Hume'dan ayrılmaktadır; zira Hume duyu izlenimleri ile tasarımlar (ideler) arasında açık bir ayırım yapmıştır. Bu handikapı rağmen Husserl'in *Die Philosophie der Arithmetik'de* düştüğü yanılgıları fark ederek *Logische Untersuchungen*'in ilk cildinde anti-psikolojist bir tutum benimsemiş olması, önemlidir. Husserl'in *Logische Untersuchungen*'in ilk cildinde, mantık ile aritmetiği öznel refleksiyondan kurtarmak ve apaçıklığı temellendirmek konusundaki gayreti, onun mantık ve matematiğe önemli bir hizmetidir.

Husserl'e göre 'kendinde hakikatler'in kendi apaçıklıklarını, benim rasyonel apaçıklığımda bulmaları, görüsel bir deneyim olarak edimsel yaşantıya bağlıdır. Dolayısıyla bu görüsel yaşantı, psikolojik olanı aşarak nesnel olanı yakalayan bir deneyimdir. Bilinç ile bilinç deneyimine konu olan mutlak kendilikler arasındaki ilişkiyi 'yönelimsellik' kuramıyla açıklayan Husserl, hocası Brentano'dan devraldığı 'yönelimsellik' kavramının eksikliklerini gidererek fenomenolojik bir yorumunu yapmıştır. Brentano'nun 'intentional nesne' üzerinde yaptığı vurguyu Husserl, 'intentional deneyim' üzerinde yapmış ve yönelimselliği 'noema-noesis' ayrımıyla, anlam sorununa uyarlamıştır. 'Noema-noesis'²⁹ ayrımı, Descartesçı terminolojiyle söyleyecek olursak yönelimselliğin 'cogito'su olan 'noesis' ile yönelimselliğin 'cogitatio'su olan 'noema' arasındaki yönelimsel ilişkiye dayanmaktadır. Zaten "Husserl için fenomenolojinin en temel problemi, yönelimseliktir."³⁰

²⁷ Husserl, Edmund, *Philosophie der Arithmetik. Logische und psychologische Untersuchungen*, "Vorstellung", I.Band, Gesammelte Schriften, Ed. Elisabeth Ströcker, Hamburg, 1992, s.32.

²⁸ *A.g.e.*, s.30.

²⁹ "Noema-Noesis" ayrımı Husserl tarafından, Husserl'in 1930 senesinde yayımlanan *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie* kitabının, *Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie Nachwort* adlı ilk cildinin üçüncü bölümünde, 'Noema und Noesis' başlığı altında irdelenmiştir. Ayrıca bkz.: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Erstes Buch., *Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie Nachwort* (1930), Gesammelte Schriften, Ed.: E.Ströcker, Band V, Hamburg, 1992 § 87-96, 200-222.

³⁰ *A.g.e.*, s.337.

HUSSERL'DE 'YÖNELİMSELLİK' VE 'NOEMA' - 'NOESİS' AYIRIMI

Husserl'e göre transendental fenomenoloji düzleminde, tüm psikolojik ve duryusal öğelerle birlikte, bilinç ile nesne arasındaki ilişkinin kendisi de indirgemeye uğratılmış, buna karşın saf özler alanında yine de bilinç ile nesnesi arasında özsel bir bağ arda kalmıştır. İşte bu özsel yönelimsellik bağı uyarınca bilinç hep bir şeyin bilinci olmakta; Husserl ise bilincin hep bir şeyin bilinci olmasını sağlayan edimlerin özünü araştırmaktadır. Bilinç edimlerinin özsel yapısı (noesis) ile bu edimlere karşılık gelen ve içkin görüde ele geçirilen anlamlar (noema) arasındaki yönelimsellik, birbirlerinden ayrılamaz yapıdadır. Dolayısıyla 'noesis' ile birlikte 'noema' da betimlenmek zorundadır. "Nesneye yönelmiş olan edim (noesis), yönelimsel edimin anlamı (noema) sayesinde, yöneldiği nesneyi algılayabilmektedir. Böylece 'noema', hem bir nesneye yönelen edimi, hem de nesnenin temel özelliklerini belirlemektedir. Bu nedenle yönelimsel edimin 'noema'sı, sadece edimin nesneyi nasıl düşünmekte olduğu hususunda değil, ayrıca da nesnenin sahip olduğu özelliklerin belirlenmesinde aktif rol oynar."³¹ Dolayısıyla bilinci, "bir nesnenin bilinci" olarak sunan bilinç içerikleri olarak 'noesis', ancak 'noema' sayesinde anlam kazanabilmektedir. Ancak 'noema'nın 'noesis'e anlam kazandırıyor olması, onu var ediyor olması anlamına gelmez. Frege'deki 'fonksiyon-argüman' ayrımında nasıl ki boşluklu fonksiyonun içeriğini değerler alanı (Wertverlauf) olarak argümanlar belirliyorsa, Husserlci 'noema' da benzer biçimde 'noesis'in anlam içeriğini doldurmakta; yani 'noesis'i anlamlandırmaktadır. 'Noema' ise anlamın genelleştirilmesi olarak deneyimlenen şeyin deneyimlendiği hallerinden birine denk düşmemekte, bilakis yaşantıda deneyimlenen şeylerin tüm deneyimlendikleri hallerini ve anlamlarını kuşatmaktadır.

Nesnel ve uzam-zaman dışı bir kendilik olarak 'noesis'in anlamını içeren 'noematik öz', 'noematik anlam' üzerinden zihinsel bir görü ile kavranılmaktadır. Ancak biz 'noematik öz'ün kendinde bir varlık olarak nesnel bir varoluşunun olup olmadığı hakkında yorum yapamayız. Çünkü şeylerin fenomenal anlam ve gönderimleri aynı anda beraberce, görüsel bir birlik içinde kavranılmakta, fakat anlamdan bağımsız olarak şeylerin kendinde hakikatleri üzerine yorumda bulunulmamaktadır. Husserl, bu anlayışıyla Kant'tan ayrılır. Zira Kant, deneyim içeriklerinin ancak kategoriler aracılığıyla dolaylı olarak kavranılabileceklerini ve 'kendinde şey'lerin kati surette bilinemez olduklarını savunurken; Husserl, Kartezyen düşünceye yaklaşarak onların anlamları üzerinden, zihinde apaçık olarak kavranılabileceklerini, ancak varoluşları hakkında yorum yapılamayacağını düşünür. Bu nedenle Husserl, deneyim içeriklerini doğrudan görüsel bir apaçıklıkla kavrama ve zihinsel yaşantıların bana görünmeleriyle varlıkları arasında ayırım yapmaksızın ikisini beraberce kavrama görüşleri bakımından Kant ile taban tabana zıttır.

³¹ Husserl, Edmund, "Logische Untersuchungen I", Ed. E. Ströcker, Gesammelte Schriften (Husserliana), Band III, Hamburg, 1992, s.425.

Brentano'nun nesnesi olmayan edimler sorununda tıkanan yönelimsellik anlayışına anlam ile nesne arasında yaptığı ayrım ile nefes aldırarak Husserl, 'noema'nın bir nesneye sahip olmak zorunda olmadığını düşünmektedir. 'Noema' sayesinde nesnesiz edimlerin de anlamlı olabileceklerini saptayan Husserl'e göre, örneğin 'en büyük asal sayı'nın veya 'insan başlı at' ifadesinin karşılık geldiği bir nesne olmasa da bir anlamı vardır. Husserl'e göre, bilinç ile nesne arasındaki yönelimsel bağı kuran ve anlamı veren 'noema', nesnenin kendisini değil, nesnenin anlamının zihindeki karşılığını vermektedir. Yani 'noema' asla nesnesine indirgenemez olan ve yaşantılarda deneyimlenen şeylerin bütün anlamlarını kuşatan bir yapıdadır. Hem nesneye dayalı anlama hem de tetik bileşene sahip olan 'noema', bir yandan nesnesi olmayan edimlerin birbirlerinden ayırt edilmelerine ve anlamlı olmalarına olanak tanırken, bir diğer yandan da nesnesi olan edimlerin nesnelere nasıl yöneldiklerini açıklamaktadır. "Noema sayesinde sadece edimin yöneldiği nesne değil, aynı zamanda edimin onu nasıl düşündüğü de sıkı bir biçimde belirlenmektedir."³² Böylece 'noema', tüm aritmetik, metafizik ve mantıksal ifadelerin anlamını kurtarmıştır. Zira nesnesi olmayan edimlerin de anlamlı olabileceği düşüncesinden hareketle aritmetiğin kavramları da ideal yapıları içinde anlamlı kabul edilmiştir.

Husserl'in analiz etmek istediği saf düşünce içerikleri (noesis) kendi nesne anlamını, 'noematik anlam' sayesinde kurmaktadır. Fakat 'noematik anlam', öznel tasarımlar gibi değişken bir yapıda olmayıp farklı noetik edimlerde değişmeden kalan nesnel bir anlamdır. Örneğin benim bir çınar ağacını algılayışım, onu akşam ya da sabah, uzaktan ya da yakından, gözlüklü ya da gözlüksüz algılayışlarımda değişiklik arz edebilir. Ancak bütün bu değişen algılama edimlerinde benim bilincimi, algıladığım çınar ağacıyla ilişkiye sokan yönelimsel edim, kati surette değişmemektedir. Yani ben çınar ağacını her nasıl deneyimlemiş olursam olayım, çınar ağacını deneyimleyişlerimde her ne kadar farklı algılara ve tasarımlara sahip olursam olayım, onların hepsini 'çınar ağacı hakkında' yapan değişmez bir 'noematik öz' vardır ki; 'çınar ağacının noeması' işte bütün o anlamlar kümesini kapsayan kümedir. Demek ki benim çınar ağacına yönelen algım, 'mutlak ben'deki zihinsel bir yaşantı olarak 'noesis'imdir ve birçok farklı biçimde gerçekleşebilir, hatta algı yanılışmaları bile söz konusu olabilir -ki Husserl bunlara 'noema kayması' der- ama bütün bu farklı 'noesis'lerdeki 'noema', soyut bir kendilik olarak daima değişmeden kalır. Yarıya karanlıkta yarıya aydınlıkta algılanan bir kağıdın noematik renginin her daim beyaz kalması, buna örnektir. Ayrıca farklı zihinsel edimler, aynı noematik anlamda birleşebilir. Bir elmayı kokusundan tanıyan kişi ile elmayı görerek teşhis eden kişinin yönelimi farklı olsa da, ikisinin de farklı yönelimlerde teşhis ettikleri noematik anlam aynıdır; elmanın anlamıdır.

³² *A.g.e.*, s. 425.

“Ancak burada vurgulanması gereken önemli bir nokta vardır. Bir şeyin bilinci olarak nesneye yöneldiğimde, bu yönelme, nesne benim bu tür yönelmeden önce varmış da ben onu sonradan yorumluyormuşum şeklinde değildir. Aksine bu yönelmede, ilk kez bu anlam vermeye nesne benim için var olmaktadır.”³³

Fenomenolojik indirgemeler yoluyla empirik alandan transendental alana geçiş, bilincin yeni bir anlamlandırma sürecine tekabül eder. Artık şeylerin psikolojik ya da empirik bir algısı değil, şeylerin anlamlarının fenomenolojik algısı söz konusudur. Bu nedenle de algılananlar, real ya da irreal yapıda olsalar da, onların kendiliklerinden ziyade anlamlarıyla, yani kendilerini sundukları halleriyle ilgilenilir. Bu nedenle fenomenal şeylerin kendinde-şeylerle ilişkileri ve kendilerini gösterme biçimleri Husserl’de anlam sorununa paralel olarak ele alınmıştır. Husserl’in bilincimin yöneldiği şeyin varoluşunun önemsizliği hakkında verdiği şu örnek önemlidir:

“Mesela ben Tanrı Jüpiter’i düşünüyorum ve böylece o, düşünülmüş bir şey haline geliyor. Fakat bu sadece mental anlamda benim zihnimde içkin anlamda bir şimdiliğe sahiptir. Benim Jüpiter’i düşünmem benim bilincimde ona ait belirli bir düşünce yaşantısı ve Tanrı Jüpiter düşüncesi olduğunu gösterir. Fakat bu içkin yöneltimsel düşüncenin reel anlamda bir karşılığı yoktur.”³⁴

Görüldüğü üzere Frege’nin ‘anlam ve gönderim’ arasında yaptığı ayrımın bir türevini, Bolzano ve Mill’den esinlendiği haliyle gerçekleştiren Husserl, Frege’den farklı olarak anlamların görüyle doldurulmuş birlikler olduğunu savunmuştur. Böylece analitik filozofların gönderimi ve anlamı olmayan ama mantıksal bir formu olan önermeler olarak gördüğü mantık-matematiksel önermeler, Husserl’de boş ‘noema’ya sahip olan ifadelerdir ve ‘noema’larının görüyle doldurulması neticesinde ‘noesis’e sahip olmaktadır. Bu bakımdan Husserlci aritmetik önerme açıklaması, hem analitik felsefe geleneğinden, hem de Fregeci ‘Sinn’ ve ‘Bedeutung’a sahip aritmetik önerme anlayışından ayrılmaktadır.

HUSSERL’DE ‘SINN’ – ‘BEDEUTUNG’ – ‘GEGENSTAND’ AYRIMI

Çalışmamızın esas kaygısına, yani 20.yy matematik felsefesi açısından önemli olan fenomenolojik temellere döndüğümüzde, 20.yy’da aritmetikle ilgili söylenmiş her şeye Frege’nin matematik felsefesinin bir şekilde sirayet ettiği; benzer biçimde 20.yy’da fenomenolojik geleneğin Husserl sonrası versiyonlarında da matematikle ilişkilendirilebilecek tüm düşüncelerin, bir şekilde Husserlci arka plana yaslanarak

³³ Sözer, Önay, “*Edmund Husserl’de Fenomenoloji ve Nesnelerin Varlığı*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1977, s.33.

³⁴ Bernet,R., Kern,I., Marbach,E., “*Edmund Husserl.Darstellung seines Denkens*”, Meiner Verlag, Hamburg, 1996, ss.86-87.

geliştiği görülmektedir. Nitekim Russell, Wittgenstein ve Viyana Okulu üzerinden gelişen kuramlar ve ayrıca matematiğe sezgisel, biçimci, inşacı vb. yaklaşımlar; matematik felsefesi ve fenomenoloji ekseninde sınırlandırıldıklarında, karşımıza hep Frege ve Husserl felsefeleriyle nasıl hesaplaştığı sorunu çıkacaktır. Bu nedenle söz konusu matematik felsefesi ve fenomenoloji geleneklerinin birarada düşünülmesi, 20.yy paradigmasında bizi Frege ile Husserl'e götürmekte; çalışmamızın kapsamı açısından da bu iki düşünürün aritmetik-fenomenoloji ekseninde mukayese edilmesi kafi görülmektedir. Bu amaçla daha önce birçok ayrıldıkları ve benzeştikleri noktaları belirttiğimiz Frege-Husserl ikilisinin, değinmediğimiz bağlantılarından söz ederek soruşturmamızı sürdürelim.

Frege'nin 'fonksiyon-argüman' ayrımı üzerinden temellendirdiği 'kavram-nesne' bağıntısı, Husserl'de 'noema-noesis' ayrımına dayalı 'yönelimsellik' açısından ele alınmıştır. Kantçı tasarım anlayışından ziyade, Millci ve Bolzanocu tasarım anlayışı doğrultusunda şekillenen Husserlci 'noema-noesis' ayrımı, 'yönelimsellik' ekseninde ele alınması bakımından, Frege'yi izlemektedir. Genel olarak benzer bir iskelete sahip olan iki anlayış, Husserlci 'noema' ile Fregeci 'anlam' anlayışında birbirinden ayrılır. Öyle ki Frege'de 'anlam', nesneyi belli bir bağlamda ifade etmekten; Husserl'de "noema", anlam (Bedeutung) mefhumunun tüm edimler alanına genelleştirilmesidir.³⁵ Daha açık söyleyecek olursak, örneğin bir şeyi algıladığımda, birçok farklı mümkün algılama biçimi arasından yalnızca o algılamamda algıladığım haliyle, o şeyin tek bir algısına karşılık düşen Fregeci 'Sinn'; o şeyin tüm mümkün algılarını kapsayan küme olarak Husserlci 'noema'dan farklıdır

Husserl, Frege'nin 'Sinn' olarak adlandırdığı ve dil bağlamında tanımladığı 'anlam'ı, dil-dışı bir kaynağa (saf görüye) dayandırmıştır. Oysa Frege'de 'Sinn' nesnel ve mantıksal bir anlam olarak kendini dilde vermektedir. Husserl, Frege'nin 'Sinn'i yerine, 'Bedeutung' sözcüğünü kullanır. Husserl'e göre 'Bedeutung' (noema), dilbilimsel edimlerin ve ifadelerin anlamıdır; 'Gegenstand'dan türer ve nesneye dair veri çokluğunu, görünüşler haline getirir. 'Sinn' sözcüğünü ise Husserl, "tüm edimlere uygulanan daha geniş bir anlam mefhumu için kullanır."³⁶ Husserl'de ise 'Bedeutung' yalnızca 'ifade' ile ilgilidir. Fakat 'Bedeutung'un noetik-noematik alanda uygulanabilirliği, anlamının genişletilmesine bağlıdır. 'Sinn', gerçek özelliklerden muaf bir kavramdır. Bir örnek üzerinden açıklanacak olursa, bir ağacın 'Sinn' olarak algılanması açısından söylendiğinde, ağacın kendisi çürüyebilir, yanabilir ya da değişebilir ama ağacın 'Sinn'i çürümez, yanmaz ve değişmez. Frege'nin 'Bedeutung' sözcüğünün yerine ise 'Gegenstand'ı kullanan Husserl, 'Gegenstand'ın var olup olmadığı hakkında yorumda bulunmaktan kaçınır. Ona göre yapılabilecek tek şey; refleksiyon yoluyla, anlamın önceden verilmiş temeli olarak yaşama dünyasına (Lebenswelt) dönmek

³⁵ Husserl, Edmund, "*Ideen III*", Husserliana, Nijhoff, The Hague, 1959, s.89.

³⁶ Husserl, Edmund, "*Ideen I*", Husserliana, Nijhoff, The Hague, 1959, § 20-24, s.285.

ve özler alanında, fenomenlerin 'noema' öncesi, en saf verilmişliklerini saptamaktır. Böylece Frege'nin 'nesnel düşünce içerikleri'nin yakalanması dediği şey, Husserl'de saf verilmişliklerin transendental özler alanında (refleksiyon ile) elde edilmesine tekabül etmektedir.

Husserl'in Frege felsefesiyle yakınlık kurduğu noktalardan biri Husserlci 'noema' ile Fregeci 'Sinn'in her ikisinin de nesnel ve ideal yapıda olmaları; iki filozof arasındaki bir diğer benzerlik ise, Frege'nin 'anlam-gönderim' ayrımına benzer şekilde Husserl'in 'noema'yı 'nesne'den ayırmış olmasıdır. Fakat burada Husserlci 'nesne' ile 'noema'nın kastettiği nesneye değil, aksine 'noema'nın ondan türemiş olduğu 'gönderim' olarak 'Gegenstand'a işaret edilmektedir. Böylece nasıl Frege'de 'Bedeutung', 'Sinn'den farklıysa; Husserl'de de 'Gegenstand', 'Bedeutung'dan farklıdır. Yani her iki filozofta da 'gönderim', ile 'anlam' arasında ayırım yapılmıştır.

Nesnel bir anlam olarak 'noema', Husserl terminolojisiyle söylenildiğinde 'Bedeutung', bilinç edimlerine özsel olarak bağlı olmasına karşın bilinçte reel olarak içerilen bir nesne değil; nesneseliktir. Yönelimsellik, bilincin bir 'nesnesellik'³⁷ (Gegeständlichkeit) ile edimsel olarak ilişkiye girmesini sağladığından, noetik edim çözümlemesi yapılırken saf yaşantılarla birlikte noematik yapılar da betimlenmektedir. Bu nedenle eidetik analiz, yönelimselliğin çift taraflı yapısına uygun olarak hem 'noesis' hem de 'noema' alanında gerçekleştirilir. "Fenomenolojinin refleksiyon yapan yargısı ve mantık, 'Sinn'e yönelmiştir, refleksiyon yapmayan yargının kendisine değil."³⁸ Yönelimselliğin nesneselliği olarak 'noema', kendi içinde de ayrıca kendi nesneselliğini ve kendinde anlamını taşımaktadır. 'Noema'nın anlamı, anlamın anlamıdır ve bilincin kendi bilinç edimlerine refleksif olarak yöneldiği transendental bir düzlemde, dolayumsuz bir görmeyle açığa çıkarılır. Böylece dünyanın temsiline, bilinçte onlara karşılık gelen anlam ve ifadelerin apriori özünden hareketle ulaşılmaktadır.

Husserl; Locke, Hume ve Mill gibi psikolojistlerin bilginin temeline yerleştirdikleri 'ide'leri, duyu tecrübelerine indirgemelerine ve zihinsel tasarımlarla empirik deneyim arasında çağrışımsal bir ilişki kurmalarına, olgunluk döneminde karşı çıkmıştır. Husserl, tümevarımsal akıl yürütmeye ve deneyimsel gerçekliğe dayalı çağrışımcılığı, psikolojik ve tümevarımsal kuralların zorunlu bir geçerliliğe değil, ancak muhtemel bir olasılığa yaklaşabilecekleri gerekçesiyle reddeder. Ona göre, "saf mantıksal yasaları, apriori ve geçerli kılmak, tümevarımsal yasalarla mümkün değildir. Bu

³⁷ Almanca 'Gegenständlichkeit' terimi ile 'Objektivität' terimi arasında radikal bir ayırım vardır. Husserl'in 'Objektivität'i değil de 'Gegenständlichkeit'i kullanma sebebi, 'Gegenstand' teriminin kendini verdiği haliyle bir nesneye işaret etmesindedir. Bilincin dolaylı olarak nesnesi olabilen var olmayanlar bile birer 'Gegenstand' olarak bilinçte tezahür eden nesnelere. Bundan dolayı 'Objektivität'in daha ziyade 'nesnellik' sözcüğünü karşıladığı yerde 'Gegenständlichkeit' bir 'nesnesellik' olarak çevrilmelidir. Buradaki 'nesnellik' varoluşu kendinden menkul ve pozitivist bir olgusal değil, bilakis bilinçte kendini gösteren bir 'nesnesellik'tir.

³⁸ Husserl, Edmund, "Ideen I", ss.99-100.

ancak kesin bir apaçıklık (Evidenz) aracılığıyla mümkün olabilir. Zira tümevarım, yasaların geçerliliğini gerekçelendirmez, bilakis sadece bu geçerliliklerin yüksek ya da alçak düzeydeki olasılıklarını gerekçelendirir; yani haklı olasılıkları ve yasaları değil.³⁹ Ayrıca mantığın çelişmezlik ilkesinin zihinsel bir deneyime indirgenmesi Husserl açısından olanaksız görülmektedir.

Bilginin nesnesiyle bilginin edimi arasındaki ayrımı gözardı eden ve Platoncu idealiteleri zihinsel alışkanlıklara indirgeyen psikolojist anlayışı özellikle *'Logische Untersuchungen'* in birinci cildinde kapsamlı biçimde eleştiren Husserl, transendental fenomenoloji döneminde kendini, bu eleştirdiği çukurda bulacaktır. Zira bilincin kendisini kendisine nesne kılarak özne-nesne düalizmini aşmaya çalıştığı bu dönemde güçlendirdiği öznel idealizm, onu solipsizm tehlikesiyle yüzleştirecektir. Husserl, ideal öz'lerin psikolojik süreç ve tasarımlara indirgenmesine karşı olmakla birlikte, onların düşüncenin dışında bir varlıkları olduğu yönündeki realist anlayışa da karşı çıkmıştır. Daha doğrusu ilk döneminde yakın olduğu realizmi, ikinci döneminde reddetmiş ve ideal olanı mutlak bilince mahkum etmek hatasına düşmüştür. Solipsizm tehlikesini bertaraf etmek için psikolojik öznelliği, transendental öznellikte arındırmaya çalışan ve doğruluğun kaynağına apaçıklığı yerleştiren filozof, anlamların ideal özlerine psikolojiden bağımsız biçimde ulaşmak konusunda başarısız olmuştur.

Husserl'in matematiksel özleri fenomenolojik açıdan değerlendirme biçimi, *'Die Philosophie der Arithmetik'*i yayımladığı erken döneminde ve *'Logische Untersuchungen'* in ikinci cildini yayımladığı 1901 senesinde, psikolojik nitelikte olmuştur. Bu eserlerinde aritmetiğin mantık yasalarına indirgenmesini eleştiren ve nicelik, eşitlik, analogi gibi aritmetik kavramların basit mantık kavramlarından türetilmeyeceklerini öne süren Husserl, Frege'nin mantıkçı realizmine karşıt, psikolojik bir aritmetik anlayışı geliştirmiş ve sayının, zihinsel soyutlama sürecinden türetilerek görüsel olarak kavranacağını iddia etmiştir. Husserl, sayıları, psişik düşünme süreçlerine indirgeyip psişik fenomenler olarak ele almakla, anlatım içinde kendini veren 'anlam' ile 'anlamın nesnel karşılığı' arasındaki ayrımı gözardı etmiştir. Frege'nin Husserl'in bu erken dönem eserine yönelik şiddetli eleştirileri nedeniyle *'Die Philosophie der Arithmetik'* in ikinci cildini yayımlatmaktan vazgeçen filozof, 1900-1901 yıllarında yayımlanan *'Logische Untersuchungen'* ile 'fenomenoloji' disiplinini kurmuş; akabinde 1913'te yayımlattığı 'Ideen'de anlatımın formel yapısıyla ilgili edimleri, anlatımın içeriğiyle ilgili edimlerden ayırt ederek *'Die Philosophie der Arithmetik'* de düştüğü yanlışlığı aşmaya çalışmıştır. Böylece geç dönem eseri *'Ideen'* de yönelimselliği açıklayarak 'noema-noesis' ayrımını temellendirmiştir.

³⁹ Husserl, *'Logische Untersuchungen I'*, 1992, s.74.

Ideen'de anlatımın biçimini veren mantıksal formu bir yana bırakarak, anlatımın özüyle ilgili içerik yanına odaklanan Husserl, anlatımın içeriğiyle ilgili edimleri 'noema-noesis' ekseninde açıklamıştır. Bu ayrıma göre, anlatımın apriori olarak gerçekleşmesinin mümkün olduğu ifadelerin bir gönderimi varken; tasarımda, hayal gücünde gerçekleştirilebilir olup apriori olarak gerçekleşmesi mümkün olmayan ifadeler 'gönderim'den yoksun kabul edilmektedir. Fakat buna rağmen gönderimsiz ifadeler, 'noema' sayesinde anlamlı olabilmektedir. Husserl'e göre aritmetiğin nesnelere; zamanla kategorik görüşle doldurulan boş noemalardır. Frege'nin argümanla doldurulan fonksiyon düşüncesinde tamamlanmış fonksiyonun bir gönderime tekabül etmesine benzer biçimde; Husserl de boş 'noema'nın görüşle doldurulduktan sonra bir 'noesis'e tekabül edeceğini öne sürmektedir. Böylece Frege'de anlamın taşıyıcısı olan 'fonksiyon' yerine, Husserl'de anlam taşıyıcısı, 'boş noema' olmaktadır. Husserl'e göre, aritmetik önermelerin doğruluk değeri kati surette empirik bir uygunluğa dayanmamaktadır. Aritmetik önermelerde dile gelen idealiteler, bilinçten bağımsız mantıksal doğruluk yasalarına dayanır.

Husserl fenomenolojisi, aritmetiğin nesnelere, tüm diğer bilimler nezdinde, her türlü anlamı mümkün kılan bilinç yönelmesi bakımından 'noema-noesis' ayrımı doğrultusunda ele almaktadır. Daha açık söylendiğinde aritmetik nesnelere, bilincin anlam verici özelliği olan 'boş x' ile nesneye yönelmede form kazanmaktadırlar. Mantığın fenomenolojiye sunduğu 'boş x', apaçıklığın kaynağıdır. Zira 'boş x', anlama form kazandıran unsur olarak bilginin mantıksal olanağıdır. Böylece somut yaşama dünyasından kalkılarak indirgemeler yoluyla dünyadan çekilme tavrı, fenomenolojiyi içerikleri boşaltılan formlara ulaştırmakta, bu vesileyle duyuşsal apriori uzam-zaman düzleminden, formel apriori bir düzleme geçiş yapılmaktadır. Mantığın ve aritmetiğin araştırma konusu olan apriori idealiteler, her ne kadar yaşama dünyasından bağımsız olsalar da real alana uygulanabilirler. Örneğin tüm sayılar ideal olmalarına karşın onlarla gerçekleştirilen sayma işlemi, real alana uygulanarak ortaya çıkmaktadır.

Husserl, aritmetiğin ve tüm bilimlerin evrensel temelini mantıksal kavramların nesnel doğasında görerek fenomenolojisini psikolojizmden kurtarmaya gayret etmiş ancak tüm çabalarına karşın fenomenoloji, bilginin köklerini özünde temellendiren idealizmi güçlendirerek kesin bir bilim olarak felsefe kurma idealinde başarısız olmuştur. Nitekim fenomenolojinin başarısızlığı, 1930'dan itibaren Husserl'in de bilincinde olup itiraf ettiği bir durumdur.

SONUÇ

Sonuç olarak aritmetiğin nesnel temellerinin formel dil üzerinden elde edilmesi sürecinde ortaya çıkan 'anlam sorunu', mantıksal olarak temellendirilmeye çalışılan aritmetiğin, fenomenoloji açısından verimli olacak açıklamalarla ele alınmasına yol açmıştır. Nitekim bunlardan biri; Frege'nin anlam ile öznel tasarım arasında ayırım yaparak anlamın nesnellliğini kurtarmış olmasının Husserl üzerindeki etkisidir: Husserl, Fregeci anlam düşüncesinin geliştirilmiş bir versiyonu olan tüm anlamları kuşatıcı genel bir anlam olarak 'noema' düşüncesini benimsemiş, Frege'nin gönderimi olmayıp anlamı olan nesnel düşüncesini, anlamı veren 'noema' ile anlamın nesnesi arasında ayırım yaparak farklı bir terminoloji üzerinden geliştirmiştir. Her ne kadar Husserl sözkonusu ayırmda Frege'den esinlenmiş olduğunu kati surette ifade etmese de, farklı terminoloji ve anlayışlarla, aynı soruna farklı yanıtlar sunulmuş olduğu görülmektedir.

Frege ile Husserl arasında bulunan, nesnellığın temellendirilmesi ve kesinlikli bilginin sağlam bir açıklamasına ulaşılması konusundaki ortaklık, bunu gerçekleştirme denemelerinin nitelikçe radikal farklılığından ötürü çok farklı felsefeler kurmalarına neden olmuştur. Frege nesnellığın ve dolayısıyla da nesnel yapıdaki aritmetik nesnelere temellerini, zihinsel ve olgusal olanın dışındaki uzam-zaman dışı bir düşünceler alanında konumlandırmış, Husserl ise Frege'nin savunduğu Platoncu realizmi eleştirerek reddedip nesnellığın temellerini saf transendental bir özler alanında bulmaya çalışmıştır. Bu yolda karşılaşılabilecek anlam belirsizliklerinin ortadan kaldırılması ve nesnellığın muhafaza edilmesi için Frege formel bir mantık dilini araç edinmiş, Husserl ise bir dizi fenomenolojik indirgeme ile "varoluş ve empirik nedensellik ile ilgili bütün yargıları paranteze ve askıya almıştır."⁴⁰ Neticede her iki filozof da kesinlikli bilgiyi temellendirmeye çalışırken saf mantıktan faydalanmış ve araştırmalarını nesnel bir zeminde gerçekleştirmeye çalışmıştır. Husserl ile Frege'nin ayrıldıkları nokta, Husserl'in bunu yapmaya çalışırken öznel derinliklerine dönmek suretiyle orada yatan saf nesnellığı bulup çıkarması, dolayısıyla da nesnellığı güvenceye almaya çalışırken öznel gücünü güçlendirmesi; Frege'nin ise öznel topyekün konudışı ilan ederek nesnel zeminde kalmaya çalışmış olmasıdır. Her ne kadar Frege, psikolojizme düşmek pahasına, bizden bağımsız bir düşünceler alanında bulunan nesnel kendiliklerin nasıl olup da bizler tarafından yakalandığını açıklamaktan kaçındığı için metafizik sıkıntılara sebebiyet vermişse de, aritmetiğin nesne ve ilkelerinin kavramsal açıklamasını vermiş olması bakımından 20.yy felsefe tarihinde başat konumdadır.

Frege, aritmetiğin mantıktan türetilebileceğini savunup onu apriori analitik bir temelde ele almıştır. Husserl ise mantık ve aritmetiğin, bilincin kendi kendisine yönelerek kendindeki fenomenleri araştırma konusu ettiğinde ortaya çıkan formel bi-

⁴⁰ Cevizci, Ahmet, "Metafizik Giriş", Paradigma yay., Felsefe Dizisi 16. Kitap, 2001, s.110.

limler olduğunu savunmuştur. Daha açık bir deyişle, empirik ve öznel temellerinden henüz koparılamamış olan aritmetik anlayışıyla Husserl, aritmetiğin ve mantığın nesnel zemini konusunda makul bir görüş geliştirememiştir.

Çalışmamızın genelinde birbirleriyle ilgili olabilecek noktaları açısından ele alınan bu iki felsefi gelenek, filozofların aritmetikle ilgili görüşlerinin fenomenolojik olarak yorumlanmaya açık tarafları ön plana çıkarılarak açıklanmıştır. Böylece Frege ve Husserl üzerinden genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız matematiğin temellerine dair fenomenolojik görüşler, matematiğin mantık, dil ve anlam sorunuyla olan ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Matematiğin temellerine dair soruşturmanın fenomenolojik ayırım ve açılımlarla bağlantılı olan yanları, elimizden geldiğince anlaşılır bir dille açık kılınmaya çalışılarak bir arada ele alınması oldukça güç olan matematik felsefesi ile fenomenolojinin 20.yy felsefe tarihindeki bağlantıları, genel bir çerçeve içinde özetlenmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Altuğ, Taylan, “*Modern Felsefede Metafiziğin Elenmesi*”, Etik yay., 2004.
- Bell, David, “*Gottlob Frege*”, A Companion to Epistemology, Ed.:Dancy, Jonathan & Sosa, Ernest, Oxford-Blackwell, 1998.
- Bernet,Rudolf; Kern.I, Marbach,E. “*Edmund Husserl. Darstellung seines Denkens*”, Meiner Verlag, Hamburg, 1996.
- Bolzano, Bernard “*Wissenschaftslehre*”, Felix Meiner Verlag, Leipzig, 1929.
- Cevizci, Ahmet, “*Metafiziğe Giriş*”, Paradigma yay., Felsefe Dizisi 16. Kitap, 2001.
- Cottingham, John, “*Akılcılık*”, Çev.:Bülent Gözkan, Doruk yay., 2003.
- Frege, Gottlob, “*Aritmetiğin Temelleri*”, Çev.: Bülent Gözkan, YKY, 3. Baskı, 2014.
- Frege, Gottlob, “*Begriffsschrift*”, “*Über den Zweck der Begriffsschrift*”, Hildseim, Geroge Olms, 1964.
- Frege, Gottlob, “*Über Sinn und Bedeutung: Funktion, Begriff, Bedeutung: fünf logische Studien*”, Ed.Günther Patzig, 7.baskı, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.
- Güven, Özgüç, “*Kant, Bolzano ve Frege'de Yargıların Temellendirilmesi ve Apriorilik Sorunu*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı - Doktora Tezi, İstanbul 2012. Online: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorgu-SonucYeni.jsp>
- Husserl, Edmund, “*Philosophie der Arithmetik. Logische und psychologische Untersuchungen-I*”, Gesammelte Schriften, Ed. Elisabeth Ströcker, Hamburg, 1992.
- Husserl, Edmund, “*Ideen I-II-III*”, Husserliana, Nijhoff, The Hague, 1959.
- Husserl, Edmund, “*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*”, Erstes Buch: “*Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie Nachwort*” (1930) , Gesammelte Schriften, Ed.: E.Ströcker, Band V, Hamburg, 1992.
- Husserl, Edmund “*Kesin Bir Bilim Olarak Felsefe*”, Çev.:Tomris Mengüşoğlu, YKY, İstanbul, 1995.
- Husserl, Edmund, “*Logische Untersuchungen I-II*”, Gesammelte Schriften (Husserliana), Ed.: E. Ströcker, Hamburg, 1992.
- Husserl, Edmund, “*Logische Untersuchungen: Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis-II*”, Max Niemeyer, Halle, 1901.
- İnam, Ahmet, “*Edmund Husserl Felsefesinde Mantık*”, Vadi yay., 1995.
- Kant, Immanuel: “*Kritik der Vernunft*”, 1.ve 2.orijinal baskıdan sonra. Ed. Jens Timmermann, Hamburg, Meiner, 1998.
- Sözer, Önay, “*Edmund Husserl'de Fenomenoloji ve Nesnelere Varlığı*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1977.
- Tugendhat, Ernst; Wolf, Ursula: “*Logisch-semantische Propädeutik*” Stuttgart, Reclam, 1922.